

نقش عفاف در ازدواج موفق و تأثیر آن در روح انسان

هایده نجفی نصب^۱

چکیده

اهمیت حجاب و پوشش اسلامی تا جایی است که خداوند متعال در بسیاری از سوره های قرآن از آن به عنوان یک ضرورت یاد می کند و آن را حافظ انسان در برابر بسیاری از بیماری های جسمی و روانی می داند از نظر اسلام حجاب فقط اختصاص به زن ندارد بلکه نوعی پرده است که در روابط میان زن و مرد وجود دارد. در اسلام حجاب مانع گمراهی و خودنمایی و حافظ حرمت و از آداب عفت و حیا است. هدف اسلام از حجاب آن است که زن مسلمان با فراغت کامل بتواند وظایف و رسالت اساسی خویش را انجام دهد که حفظ نسل انسان، پرداختن به شئون خانه و خانه داری، تربیت کودک و اهمیت دادن به آن است. یکی از کوچکترین و با اهمیت ترین نهادهای اجتماعی یک جامعه، خانواده است. خانواده مرکز عشق، امید و تحقق آرزوهای زیبا و شیرین دختران و پسران است. هر چه پیوند زن و شوهر صمیمی تر و قوی تر باشد، استحکام خانواده نیز بیشتر خواهد بود. اگر عفاف و حجاب در جامعه ای کاملاً رعایت گردد، روابط جنسی به محیط خانواده محدود شود و حریم زن و مرد در محیط بیرون از منزل حفظ شود، در نتیجه جوانان به ازدواج تمایل بیشتری پیدا کرده و خانواده های تشکیل شده نیز ثبات بیشتری خواهند داشت. بی تردید نهاد خانواده در پرتو پاسداری از حریم حجاب و عفاف است که درخشش و بالندگی لازم را پیدا خواهد کرد. می توان گفت زنان و مردان با حفظ الگوی اسلامی و حریم و عفاف و حجاب و با بهره گیری از اندیشه ائمه (ع) و علمای دین می توانند نقش بسیار مؤثری در این عرصه داشته باشند که نتیجه این امر، سلامت جسمی کمال معنوی و آرامش روانی و خصوصاً تحکیم بنیان خانواده سلامت و طهارت نسل می باشد. از آنجا که امنیت اخلاقی یکی از مهمترین مباحث اخلاقی در عصر حاضر به خصوص حفظ حریم خانواده می باشد، در این مقاله سعی شده تا ابعاد مختلف عفاف و حجاب و همچنین مشکلات عدم رعایت آن را در ازدواج و زندگی مردم به روش کتابخوانی بررسی کرده و درنهایت برای حل این معضل راهکارهایی را ارائه می شود.

کلیدواژه: ازدواج، حجاب، خانواده، عفاف

۱. طلبه سطح دو مدرسه علمیه نجمیه سرخه

مقدمه

حجاب عفاف و حجاب برای زن یک هدیه ای الهی است که خداوند به بندگان خود عطا کرده است تا در سایه آن، زنان به سعادت حقیقی خود دست پیدا کنند. حجاب و پوشش اسلامی اثرات موثری بر زندگی زن و مرد جامعه اسلامی دارد که در ابعاد فردی، خانوادگی و اجتماعی قابل بررسی است.

نخستین اثر حجاب از نظر فردی حائز اهمیت است. چون باعث مصونیت از تعرض هوسرانان شده و آرامش روانی را به دنبال دارد. همچنین باعث امنیت زن و مرد و دوری از گناه می شود. جلوگیری از روابط ناسالم، تبدیل زن به موجودی ارزشمند، خنثی کردن لذت های نفسانی، کاهش مفاسد فردی و بهره مندی درست از غرایز انسانی می شود.

آثار حجاب از نظر اجتماعی شامل سلامت اخلاق جامعه، جلوگیری از فساد و فحشاء، ایجاد امنیت روحی در جامعه، گسترش امنیت اجتماعی، ایجاد آرامش روانی بین افراد جامعه، کاهش مفاسد اجتماعی، حفظ نیروی کار در سطح جامعه، رشد معنویت در محیط اجتماعی و کاهش تقاضای مدپرستی زنان است.

لزوم پوشیدگی زن در برابر مرد بیگانه یکی از مسائل مهم اسلامی است. در خود قرآن کریم درباره این مطلب تصریح شده پوشش زن خود را از مرد بیگانه یکی از مظاهر الروم میان مردان و زنان اجنبی است. خداوند زیبایی را آفرید و از آنجایی که خود مظهر جمال کائنات و هستی می باشد زیباترین موجود را که متجلی عشق خداوند در روی زمین بود خلق نمود و او را سبب نجات و رهایی انسان قرارداد که در آغاز خلقت سرگردان بود و به دنبال گمشده خویش می گشت تا او پیام آور دوستی و مهرورزی سرشار از صمیمیت و صفا باشد. خلقت او را موجب آرامش و آسایش مردان قرار داد، که در قرآن آیه ۲۱ سوره روم می فرماید: «وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ» و از نشانه های او این که همسرانی از جنس خودتان برای شما آفرید تا در کنار آنان آرامش یابید و در میانتان محبت و رحمت قرار داد به یقین در این نشانه هایی است برای گروهی که تفکر می کنند.

هر چه پیوند زن و شوهر صمیمی تر و قوی تر باشد، استحکام خانواده نیز بیشتر خواهد بود. اگر عفاف و حجاب در جامعه ای کاملاً رعایت گردد، روابط جنسی به محیط خانواده محدود شود و حریم زن و مرد در محیط بیرون از منزل حفظ شود، در نتیجه جوانان به ازدواج تمایل بیشتری پیدا کرده و خانواده های تشکیل شده نیز ثبات بیشتری خواهند داشت.

پس زن در اسلام به عنوان رکن رکن خانواده و نیمی از پیکره اجتماع از جایگاه ارزشمند و والایی برخوردار است. محبوبترین بناها در اسلام بنیان خانواده است. امام صادق (ع) در حدیثی به نقل از رسول خدا (ص) می فرماید: « ما بنیاء فی الاسلام احب الله عز وجل من التزویج » یعنی هیچ بنیانی در اسلام محبوبتر از ازدواج و

تشکیل خانواده نزد خداوند نیست با عفاف و خویشتن داری می‌توان از هرز رفتن استعدادها توان‌ها و امکانات جلوگیری کرده و برای بالندگی هنجارها و ارزش‌ها یاری نمود از نظر اسلام محدودیت کامیابی جنسی به محیط خانوادگی و همسران مشروع از خبر روانی به بهداشت روانی اجتماع کمک می‌کند.

عفاف سلامت جامعه را به دنبال دارد زیرا جامعه را افراد آن تشکیل می‌دهند و اگر افراد اصلاح شوند. جامعه نیز اصلاح خواهد شد. عفاف موجب مصونیت زن و مرد از آشفته‌گی‌های ذهنی، بزهکاری، آوارگی و بالاخره بیماری روحی و روانی می‌شود و از انحطاط اخلاقی جامعه و از هم پاشیدگی خانواده‌ها جلوگیری می‌کند.

معنای لغوی عفاف

عفاف با فتح حرف اول، از ریشه «عفف» است. راغب اصفهانی در مفردات می‌گوید: عَفَّتْ حالت نفسانی است که مانع تسلط شهوت بر انسان می‌گردد و انسان عقیف کسی است که با تمرین و تلاش مستمر و پیروزی بر شهوت، به این حالت دست یافته باشد. «مفردات راغب، ذیل ریشه عفف» ابن منظور در لسان العرب می‌نویسد: پایه عفاف، خویشتن‌داری است و ردپایی از جنسیت یا «عَفَّتْ: خویشتن‌داری از آنچه حلال و زیبا نیست»^۱ اختصاص به جنس خاص (زن) در معنی لغوی عفاف، وجود ندارد.

معنای عرفی در گویش فارسی، عفاف به کسر اول و به معنی «پاکدامنی» به کار می‌رود. در لغت‌نامه دهخدا چنین آمده است: عفاف: پارسایی و پرهیزگاری، نهفتگی، پاکدامنی و خویشتن‌داری. دکتر معین در فرهنگ فارسی معین آورده است: عفاف: پارسایی، پرهیزگاری و پاکدامنی. و در تداول غالباً به کسر اول تلفظ می‌کنند.

عفاف در اصطلاح

عفاف اصطلاحی اخلاقی است. عالمان اخلاق، عفاف را در شمار مهمترین فضایل برشمرده‌اند. ملاصدرا در «اسفار» عفاف را چنین تعریف می‌کند: عفاف، منشی است که منشأ صدور کارهای معتدل می‌شود؛ نه پرده‌داری می‌کند و نه گرفتار خمودی می‌شود. در نتیجه، عَفَّتْ به معنای رام بودن قوه شهوانی، تحت حکومت عقل است. عَفَّتْ دو مفهوم دارد؛ یک مفهوم عام که عبارت است از خویشتن‌داری در برابر هرگونه تمایل افراطی نفسانی و مفهوم خاص آن خودداری از تمایلات افراطی جنسی است. غالباً در روایات و کتب اخلاق، منظور از عَفَّتْ، خویشتن‌داری در خوردن و امور جنسی است که برترین عبادات شمرده شده و به آن بسیار تأکید شده است. چنان‌که امام باقر (ع) فرموده‌اند: «مَا عَبْدَ اللَّهُ بِشَيْءٍ أَفْضَلَ مِنْ عَفَّةِ بَطْنٍ وَ فَرْجٍ»؛ «عَفَّتْ شکم و پاکدامنی، بهترین

^۱ - لسان العرب، ج ۹، ص ۲۵۳

واژه عفاف در قرآن کریم

عفاف به دو صورت «یستعفف» و «تعفف» در قرآن کریم و مجموعاً در چهار آیه مبارکه آمده است. عفاف با توجه به متن آیه معانی گوناگونی می‌پذیرد که می‌توان از آن به ابعاد عفاف یاد نمود:

۱- عَفَّتْ به معنای خویشنداری در اظهار نیاز

«(انفاق شما مخصوصاً باید) برای نیازمندانی باشد که در راه خدا در تنگنا قرار گرفته‌اند؛ (و توجه به آیین خدا آنان را از وطن‌های خویش آواره ساخته و شرکت در میدان جهاد به آنها اجازه نمی‌دهد تا برای تأمین هزینه زندگی، دست به کسب و تجارتی بزنند) نمی‌توانند مسافرتی بکنند (و سرمایه‌ای به دست آورند) و از شدت خویشنداری، افراد ناآگاه آنها را بی‌نیاز می‌پندارند؛ اما آنها را از چهره‌هایشان می‌شناسی و هرگز با اصرار از مردم چیزی نمی‌خواهند (این است مشخصات آنها) و هر چیز خوبی که در راه خدا انفاق کنید، خداوند از آن آگاه است.»^۲ در اینجا عفاف به معنای عدم اظهار فقر به عنوان یک ارزش اخلاقی برای مسلمین مطرح شده است، عفاف به همین معنا در روایات نیز آمده است: «العفاف زینة الفقر و الشکر زینة الغنی»؛ عفاف؛ زینت فقر و شکرگزاری؛ زینت بی‌نیازی است.^۳

۲- عَفَّتْ به معنای قناعت

«و یتیمان را چون به حد بلوغ برسند، بیازمایید و اگر در آنها رشد (کافی) یافتید، اموالشان را نخورید و هر کس که بی‌نیاز است، (از برداشتن حق الزحمه) خودداری کند و آن کس که نیازمند است، به طور شایسته (مطابق زحمتی که می‌کشد) از آن بخورد و هر که بی‌نیاز است، باید عَفَّتْ ورزد.»^۴

صاحب‌المیزان در تفسیر این آیه می‌فرماید: «گاهی سرپرست یتیم فقیر است و چاره‌ای ندارد جز اینکه برای رفع حوائجش برای یتیم کار کند و از اجرت کارش حوائج ضروری‌اش را برآورد، ولی گاهی سرپرست یتیم ثروتمند است، در این صورت خدای تعالی می‌فرماید: هر کس که ثروتمند است، طریق عَفَّتْ در پیش گیرد و از مال یتیم چیزی را نگیرد و اگر فقیر است، به طور شایسته از آن بخورد.» طبرسی می‌گوید: «در این آیه شریفه عفاف به معنای قناعت می‌باشد» و در حدیثی از معصوم (ع) نیز نقل شده که می‌فرماید: «ثمره العَفَّة

۱- اصول کافی، ج ۲، ص ۷۹

۲- بقره/ ۲۷۳

۳- وسائل الشیعه، ج ۹، ص ۴۴۲

۴- نساء/ ۶

القناعه؛ «میوه عفت؛ قناعت است.»^۱

۳- عفت به معنای پاکدامنی

«کسانی که امکانی برای ازدواج نمی‌یابند، باید پاکدامنی پیشه کنند تا خدا از فضل خود آنان را بی‌نیاز سازد.»^۲ از آنجا که در آیه قبل ترغیب به ازدواج می‌باشد، گاهی با تمام تلاش و کوشش، وسیله ازدواج فراهم نمی‌گردد و خواه یا ناخواه انسان مجبور است مدتی را با محرومیت بگذراند. مبدا کسانی که در این مرحله قرار دارند، گمان کنند که آلودگی جنسی برای آنان مجاز است و ضرورت چنین ایجاب می‌کند، لذا بلافاصله در آیه بعد دستور پارسایی می‌دهد.»^۳

۴- عفاف به معنای رعایت حجاب

«و زنان از کار افتاده‌ای که امید ازدواج ندارند، گناهی بر آنان نیست که لباس‌های (رویین) خود را بر زمین بگذارند، به شرط این‌که در برابر مردم خودآرایی نکنند و اگر خود را بپوشانند، برای آنان بهتر است و خداوند شنوا و داناست.»^۴ زن به علت جاذبه‌هایی که خدای تعالی در وجود او نهاده است، حکم پوشش به او اختصاص یافته تا زیبایی‌های او منحصر به محارم خویش باشد و از تحریک مردان بیگانه پیشگیری کند، اما هنگامی که آن جاذبه‌ها از بین رود، می‌تواند چادر خویش را به خاطر حرج و سختی که برای وی دارد، کنار بگذارد.

۵- عفت در گفتار

در آیه ۲۳ سوره احزاب، درباره وظایف زنان در لزوم رعایت عفاف در سخن گفتن با مردان نامحرم می‌فرماید: پس به گونه‌ای هوس‌انگیز سخن نگوئید که بیمار دلان در شما طمع کنند و سخن شایسته بگوئید.

۶- عفاف در نگاه

در آیه ۱۳ سوره نور که به سوره عفت و پاکدامنی و حجاب معروف است^۵ به چندین رفتار عفیفاانه اشاره می‌کند که یکی از آنها وجوب حفظ و کنترل دیده و نگاه است. «به زنان مؤمن بگو چشم‌های خود را (از نگاه هوس‌آلود) فرو گیرند». همچنین در آیه دیگری می‌فرماید: «به مردان مؤمن بگو از بعضی نگاه‌های خود (نگاه‌های غیرمجاز)

^۱ - غرر الحکم، ص ۲۵۶، ح ۵۴۲۴

^۲ - نور/۳۳

^۳ - تفسیر نمونه؛ ج ۱۴، ص ۴۵۹

^۴ - نور/۶۰

^۵ - منشور عفاف (تفسیر سوره نور)؛

ای پیامبر! به همسران و دخترانت و زنان مؤمن بگو روپوش های خود را در بر کنند این کار برای اینکه شناخته و مورد اذیت قرار نگیرند بهتر است.

هنگامیکه زن پوشیده با وقار از خانه بیرون رود و جانب عفاف و پاکدامنی را رعایت کند، افراد فاسد و مزاحم، جرأت نخواهند کرد متعرض وی شوند و بیمار دلان که دنبال شکار می گردند از آن چشم پوشیده و فکر بهره کشی از او را، در مخیله شان خطور نمی دهند. از نظر اصول کلی انسانی زن و مرد یکسانند، اما زنان از جهت خصلت طبیعی که همان جنبه خاص زنانگی، ظرافت، لطافت و جاذبیت است با مردان، تفاوت محسوس و انکار ناپذیر دارند.

نتیجه

از آن جا که فرهنگ ملی ما با اسلام در آمیخته، مشخصاً در جبهه ی مقابل برهنگی و بی حجابی قرار داریم. در این جا مشکل اساسی در مقابل بی عفتی و برهنگی زنان، نبود استراتژی معین در برابر این معضل اجتماعی است. حجاب باعث آرامش روانی و نبودن هیجانات و فشارهای عصبی و روانی ناشی از تحریکات جنسی دما دم مردان توسط زن های بی حجاب و خود آراست. خودنمایی و خود آرای بی هم به دیگران لطمه وارد میکند و هم مایه ی انحطاط و ابتذال و موجب آلودگی روح و جان و سبب دشواریها و باعث هزینه های زائد برای خود زن فاقد حجاب است. اگر بخواهیم در جامعه زن در امنیت و آسایش و آرامش باشد و از تعرض مردان هوسباز و شهوتران مصون بماند. مردی که همسرش عفیف و پاکدامن است احساس می کند موجود گرانبهائی را در اختیار دارد؛ از این رو همواره او را مورد احترام و تکریم و تحسین قرار می دهد و سعی می کند او را از خود، راضی و خشنود نگه دارد. غیر از نقش خانواده نقش اجتماع در تأمین عفت عمومی بسیار مؤثر است. اگر در اجتماع مرز روابط زن و مرد همچون نحوه سخن گفتن خلوت کردن و غیره رعایت نشود اجتماع شکل بدی را به خودش می گیرد و پاکدامنی از بین می رود. بنابراین می توان چنین نتیجه گرفت مرد نقش مهمی در ترویج عفت در خانواده دارد؛ مانند محبت به همسر و... باعث می شود زن به گناه نیفتد و بنیان خانواده سست و آلوده نگردد.

منابع

قرآن

نهج البلاغه

ابن ابی الحديد معتزلی؛ شرح نهج البلاغه، ترجمه غلامرضا لایقی، عبدالحمید بن هبه الله ابن ابی الحديد، انتشارات کتاب نیستان، ۱۳۹۳ ه.ش.

احمد بن حنبل؛ مسند، انتشارات دارالکتب العلمیه (بیروت، لبنان: ۲۰۰۸ م)

ازغندی، سیدعلیرضا، انقلاب الجزایر: بررسی اوضاع سیاسی و اقتصادی - اجتماعی الجزایر قبل، ناشر: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۶۵ ه.ش.

آندره موروا، چرا فرانسه شکست خورد، ترجمه احمدفرامرزی، کتابخانه دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، ۱۳۲۰ ه.ش.

باربارا دی آنجلیس، مشاوره خصوصی با باربارا دی آنجلیس: عشقی پایداری، قبل، حین، و بعد از ازدواج، مشاوره ازدواج، مشاوره خانواده؛ مترجم: هادی ابراهیمی، ناشر، نسل نواندیش، ۱۳۹۵ ه.ش.

بارت دی. ارمان، عهد جدید، مترجم حسین توفیقی، نشر دانشگاه ادیان و مذاهب، ۱۴۰۱ ه.ش.

بیانی، شیرین (اسلامی ندوشن)؛ زن در ایران عصر مغول، ناشر موسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۹۷ ه.ش.

جوادی آملی، عبدالله، محمود لطیفی؛ زن در آیینه جلال و جمال، نشر اسراء، ۱۳۸۵ ه.ش.

حجازی، بنفشه؛ زن به ظن تاریخ: جایگاه زن ایرانی از عهد باستان تا پایان دوره ساسانی، نشر قصیده سرا، ۱۳۹۹ ه.ش.

حجتی، سید محمد باقر؛ اسلام و تعلیم و تربیت، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، بهمن ۱۳۸۵ ه.ش.

حداد عادل، غلامعلی، فرهنگ برهنگی و برهنگی فرهنگی، تهران: انتشارات سروش، ۱۳۶۳ ه.ش.

حرعاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، عبدالرحیم ربانی شیرازی، نشر کتابچی، ۱۳۸۶ ه.ش.

دکتر پاک نژاد؛ اولین دانشگاه و آخرین پیامبر، نشر بنیاد فرهنگی شهید پاک نژاد، ۱۳۶۳ ه.ش.

دکتر بهشتی، احمد؛ منشور عفاف (تفسیر سوره نور)؛ قم: مؤسسه بوستان کتاب، چاپ اول ۱۳۸۶ ه.ش.

دیلمی، حسن بن محمد؛ اعلام الدین فی صفات المومنین، نشر آل البيت، ۱۳۷۳ ه.ش.

ر.ک: مجله پیام زن، عسکری اسلامپور کریمی، نگاه آلوده و پیامدهای ناگوار آن، ش ۱۴۲، ص ۶۸

رجبی، عباس، حجاب و نقش آن در سلامت روان، قم: انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام- خمینی، ۱۳۹۰ ه.ش.

رسولی محلاتی، سیدهاشم؛ **غررالحکم و دررالکلم آمدی (ره)**، نشر دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۷ه.ش.
روزنامه آفتاب، شماره ۴۰۴، مورخه ۸۰/۴/۷۷ه.ش.

روزنامه جمهوری اسلامی ۸۰/۴/۲۱ه.ش.

زارعی، اسدالله؛ **مقایسه تمدن اسلام و غرب**، ناشر: طهارت، ۱۳۸۶ه.ش.

سجستانی، ابوداود؛ سنن ابوداود، ترجمه؛ محمدحنیف حسین زائی، ناشر، سروچ، ۱۳۹۷ه.ش.

سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر، نشر، دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع - بیروت لبنان، ۱۴۲۹ ه.ق.

شارل لوئی دوسکوندن منتسکیو؛ **روح القوانين**، ترجمه علی اکبر مهتدی، نشر امیرکبیر، ۱۳۶۲ه.ش.

طباطبائی، سیدمحمدحسین؛ **المیزان فی تفسیر القرآن**، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین
حوزه علمیه قم ۱۳۸۳ه.ش.

طبرسی، حسن بن فضل؛ **مکارم الأخلاق**، نشر نورالزهراء (س)، ۱۳۹۳ه.ش.

----؛ **مجمع البیان**، رسولی، هاشم (مصحح) یزدی طباطبائی، فضل الله (مصحح)، نشر دار المعرفة، بیروت
لبنان، ۴۰۸ ه.ق.

عبدالعزیز، صالح؛ **التربية و طرق التدريس**، دارالمعارف، القاهرة ۱۹۶۱م.

فصلنامه شورای فرهنگی اجتماعی زنان

قائمی، علی؛ **خانواده و کودکان گرفتار**، نشر امیری، ۱۳۷۲ه.ش.

کتیرائی، محمود، **عقائد النساء و مرآت البلهاء**، نشر طهوری، تهران، آبان ۱۳۴۹ه.ش.

کلینی، محمد بن یعقوب، **أصول الکافی**، مترجم، کمره ای، محمد باقر، قم، نشراسوه، ۱۳۷۵ ه.ش.

لمبروزو، جینا، **روح زن**، ترجمه پری حسام شهرئیس، تهران: انتشارات کتاب ماه، ۱۳۷۴ه.ش.

مجلسی اصفهانی، محمدباقر؛ **بحارالانوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الاطهار**، داراحیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ه.ق.

محمد بن مکرم بن علی، أبو الفضل، جمال الدین ابن منظور الأنصاری الرویفی الإفريقی (المتوفی: ۷۱۱هـ)،
دارصادر، بیروت: ۱۴۱۴ ه.ق.

مطهری، مرتضی، **مسئله حجاب**، نشر صدرا، ۱۳۹۶ه.ش.

-----؛ **اخلاق جنسی در اسلام و جهان غرب**، انتشارات صدرا، ۱۳۸۳ه.ش.

مکارم شیرازی، ناصر، **تفسیر نمونه** / بقلم جمعی از نویسندگان؛ زیرنظر ناصر مکارم شیرازی، طهران: دارالکتب
الاسلامیه، ۱۳۵۳ه.ش.

نوری، میرزا حسین؛ (متوفای ۱۳۲۰ ق)، **مستدرک الوسائل**، نشر آل البيت، ه.ق.

وجدی، محمد فرید؛ **دائرة المعارف القرن** ، نشر دار المعرفة، لبنان - بیروت، سده ۱۳ ه.ق.
ویلیام جیمز دورانت؛ **تاریخ تمدن**، لیلا زارع، حسین کامیاب، محمدامین علیزاده، ناشر: بهنود(وابسته به موسسه
توسعه انتشارات بهنود)، ۱۳۹۳ ه.ش.
هامفری، **خاطرات همفر**: جاسوس انگلیسی درممالک اسلامی، مترجم: محسن مویدی، نشرامیرکبیر،
۱۳۹۴ ه.ش.

www.irna.ir/news/۸۵۲۲۳۲۱۹
<https://hawzah.net>